

**A cikádori ciszterci kolostor építéstörténete –
Állhatott-e az apátsági templom kereszthajója már a
12. század közepén?**

Jelige: D2NG78K

Lezárás dátuma: 2025. május 25.

Tartalomjegyzék

1. Bevezető gondolatok, a hipotézis megfogalmazása	1
2. Az ásatások révén megismert cikádori templom analízise	
Valter Ilona nézőpontjából	3
2.1 A kereszthajó és az értelmezést zavaró problematikus falszakaszok.....	3
2.2 A kereszthajó nélküli legkorábbi építési fázis feltételelesen elfogadott hipotézise.....	4
2.3 Cikádor kereszthajóval ellátott román kori monostortemplomának jellemzése.....	8
3. A cikádori templom építéstörténete a kereszthajó létrejöttének tükrében saját	
következtetéseim és gondolataim alapján	11
3.1 A 12. századi háromhajós templom szentélyzónájának	
régészeti vizsgálata és értelmezése.....	11
3.2 Köthető-e a legkorábbi pusztulási réteg a tatárjáráshoz?.....	15
3.3 Az 1347–1350 körülre tehető 14. századi építési periódus	
– Újjáépül a cikádori apátság és létrejön a kereszthajó.....	18
3.4 A kereszthajó déli szakaszának ismételt újjáépítése a 14. század második felében....	21
3.5 A cikádori ciszterci apátság további átépítései napjainkig.....	24
4. Összegzés, értékelés	26

1. Bevezető gondolatok, a hipotézis megfogalmazása

A legelső magyar alapítású ciszterci rendi apátság, Cikádor templomának maradványait a helyszínkérdést övező két évszázados vitát követően a Tolna megyében fekvő Bátaszék városának központjában, az 1903-ban felszentelt plébániatemplom északi oldalán tárta fel Valter Ilona (*1938) régész **(1. kép)**. Az 1994–1995 között kutatóárkokkal azonosított területen 1996-ban a kolostortemplom kétharmadát ásták ki szelvényrendszerrel alkalmazva, majd 2000-ben nyílt lehetőség a teljes feltárássra, amelyet a látványos, térélményt nyújtó romkert kialakítása követett 2001-ben. A szerzetesek egykori lakhelye, a kolostor romjai azonban máig ismeretlenül pihennek a robosztus neogótikus plébániatemplom alatt.¹

A vezető régész, Valter Ilona, a kutatást megrendelő ciszterci generális apát nyomatékos kérésére már a kezdetektől rendszeresen publikálta a feltárási folyamat legújabb eredményeit. Az *Analecta Cisterciensia* hasábjain 1996-ban megjelent legkorábbi cikkében az 1994–1995-ös ásatások csekély régészeti ismeretei alapján mégis egy igen merész kereszthajóval és hatszakaszos hosszházzal rendelkező alaprajzot közölt,² amely a nemzetközi irodalomba is bekerült mint Cikádor apátsági templomának vélt alaprajza **(2. kép)**.³ A munkálatok szelvényrendszerben történő folytatása révén 1998-ban a valós állapotot már jobban megközelítő, egyszerűbb kereszthajóval és ötszakaszos hosszházzal ellátott alaprajzot publikált.⁴ Végül a teljes feltárást követően, 2001-ben tette közzé a régészetileg megismert végső rekonstrukciós változat két variánsát, amelynek értelmében egyrészt feltételezett egy korai, kereszthajót nélkülöző állapotot is, azonban alapvetően a ciszterci építészeti szabályoknak megfelelő háromhajós, bazilikális, egyenes szentélyzáródású és kereszthajóval ellátott, ún. „bernáti” alaprajzú épületként azonosította a román kori Cikádort, és mindkét építési periódust a 12. század közepére datálta az alapítás, 1142 alapján **(3. kép)**.⁵

A régészeti ásatások eredményeit részletesen összegző monográfia Valter Ilona tollából 2015-ben látott napvilágot a METEM könyvsorozat részeként, majd 2018-ban megújult borítóval, de változatlan tartalommal a Szent István Társulat jelentette meg ismét **(4. kép)**.⁶

¹ Valter 2015: 10–11., 23–24.

² Valter 1996/52: 251–264. A kiszerkesztett alaprajzot Dr. Guzsik Tamás, a Budapesti Műszaki Egyetem Építészettörténeti Tanszékének docense készítette a heiligenkreuzi anyaapátsági templom és annak köréhez tartozó egyéb korabeli analógiák segítségével (Maulbronn, Eberbach, Bronnbach, Bebenhausen).

³ Untermann 2001: 491., 298. kép; Valter 2018: 50.

⁴ Valter 1998: 155–166.

⁵ Valter 2001/11: 198–201. vö. Valter 2018: 53–54.

⁶ Valter 2015=Valter 2018.

Mindezek tükrében pályamunkámban elsőként Valter Ilona megfigyeléseit és következtetéseit veszem górcső alá, majd a régészeti dokumentációk alapos újraelemzése és értelmezése által megkísérlem bizonyítani, hogy a feltáró nézeteivel ellentétesen meglátásom szerint a legkorábbi magyarországi ciszterci apátság, Cikádor háromhajós, egyenes szentélyzáródású temploma nem bírt kereszthajóval a 12. század folyamán.

Valter Ilona 2015-ben megjelent monográfiája,⁷ valamint Sümegi József (*1960) történész *Bátaszék története* című 1997-es kötete⁸ alapján igyekszem megvilágítani eltérő következtetéseik okait, valamint a saját elgondolásom nyomán módosított építéstörténet segítségével bemutatom és kihangsúlyozom a kereszthajó kialakításának a tatárjárást közel egy évszázaddal követő 14. századi újjáépítéshez kapcsolódó releváns kulcspontjait, kronológikus sorrendet szem előtt tartva.

⁷ Valter 2015=Valter 2018.

⁸ Sümegi 1997: 123–346.

2. Az ásatások révén megismert cikádori templom analízise Valter Ilona nézőpontjából

Miután 2000-ben végre teljes egészében kibontakozott az apátsági templom maradványainak összképe, lehetőség nyílt kiszerkeszteni azt a rekonstrukciós felmérési alaprajzot **(5. kép)**, amelyen az egymást keresztező falszakaszok és épületrészek immár pontos elhelyezkedésük és kiterjedésük által jelenhettek meg.⁹ A templom keleti része eszerint több alkalommal is átépítésre szorult, ezen különböző korszakokban történő módosítások, bővítések, renovációk tényét a 2015-ös monográfiában közreadott ásatási rajz **(6. kép)**,¹⁰ a feltárások leírása,¹¹ valamint további ábrák, rétegrajzok és fotók is hűen szemléltetik.¹²

2.1 A kereszthajó és az értelmezést zavaró problematikus falszakaszok

A régészeti eredmények értelmező kibontása során Valter Ilona az általa román korinak tartott, arányos megjelenésű kereszthajó részleteit a 3 m széles mellékszentélyek¹³ válaszfala után 150 cm-es szakaszon falelválás nélkül folytatódó második kápolnák¹⁴ keleti falcsonkjá, valamint a déli oldal külső mellékszentélyének a főhajó első pillérével egy vonalba eső nyugati zárófal-omladéka által tudta megragadni.¹⁵

Az egyértelmű definiálást azonban meglehetősen zavarta, hogy a kereszthajó terének közepén olyan kelet-nyugat tájolású sávalapozásokat talált, amelyek felmenő falazatot is tartalmazva lényegében a mellékhajók külső falának folytatásaként haladtak tovább, és hiányos formában, de minden bizonnyal bekapcsolódtak a mellékszentélyek válaszfalaiba.

E mindkét oldalon jelentkező sávalapozást statikai okok miatt indokolt lehetett olyan téregységek alatt is elkészíteni, ahol nem volt szükség térelválasztásra. Itt viszont zavarossá teheti a kereszthajó korabeli működésének megértését, amennyiben nem csupán sávalapról, hanem a szabad átjárást nehezítő, közel fél méter magasan felfalazott, indokolatlan akadályokról van szó.

Valter Ilona tehát nem hiába nevezte ezt az anomáliát a feltárások legproblematicusabb részletének, hiszen nem tudta eldönteni, hogy a déli oldal több periódusú táglafalazatának

⁹ Valter 2015: 16. ábra

¹⁰ Valter 2015: 3. ábra

¹¹ Valter 2015: 24–34.

¹² Valter 2015: 119–187.

¹³ Dolgozatomban a *mellékszentély* és *mellékkápolna* kifejezéseket egymás szinonimájaként használom.

¹⁴ A kereszthajó melléktereit a főszentélyhez viszonyított elhelyezkedésük alapján nevezem *belső* vagy *első*, illetve *külső* vagy *második* mellékszentélynek.

¹⁵ Valter 2015: 50–51.

alsó sorai származhattak-e valóban a 12. századi építés korából. Tekintve, hogy ugyanez a kereszthajóba belógó faldarab az északi oldalon is megfigyelhető volt szintén felfalazott, de déli társához hasonlóan a mellékszentélyek válaszfalát török kori beásások miatt el nem érő formában, a kérdés egyértelműbben billent abba az irányba, hogy az épületnek lehetett egy korai, kereszthajót nélkülöző fázisa is.¹⁶

2.2 A kereszthajó nélküli legkorábbi építési fázis feltételelesen elfogadott hipotézise

Valter könyvében hangsúlyozza, hogy a középkori ciszterci apátságok sorában, főleg a korai alapításoknál nem volt példa nélküli a háromhajós, egyenes szentélyzáródású alaprajzi megoldás.¹⁷ Az alsó-ausztriai Heiligenkreuz (1133) esetében, amely Ausztria legelső ciszterci apátságaként Cikádor anyamonostora volt, régészeti kutatások szintén kimutatták a kereszthajót nélkülöző legkorábbi építési periódus (1135–1145) nyomait (**7. kép**),¹⁸ majd a keresztház felhúzásának nyomán a templom teljes keleti végződésének átépítését (1145–1150).¹⁹

Valter Ilona ezek alapján úgy vélte, hogy Cikádoron is hasonló formában alakulhatott a korai építéstörténet. Miután az anyaapátság átalakítását 1150-ben befejezték, talán az ott dolgozó, már felszabadult mesterek jöttek Cikádorra, hogy megépítsék a kereszthajót a mellékhajók szentélyeinek megkettőzésével. Azonban az sincs kizárva, hogy az 1142-es alapítást követően Heiligenkreuz-cal párhuzamosan zajlott Cikádor bővítése is.²⁰

A monográfia szerzője, bár több helyen is elfogadottan²¹ publikálta,²² valójában csak feltételelesen értett egyet a korai háromhajós állapot hipotézisével arra hivatkozva, hogy miután ismét alaposan áttanulmányozta az ásatás részleteit, kétségei támadtak a problematikus sávalapozások 12. század közepére keltezhető felmenő falainak léte felől. Aggodalma eloszlátására a kereszthajós állapotot etalonként szem előtt tartva bizonyításképpen említi, hogy a két-két mellékszentély töredékesen megmaradt keleti zárófala elválás nélkül kapcsolódott egymáshoz, ami egyhuzamban való felépítésükre utal.²³ Megjegyzendő, hogy ezen a ponton az alapozás szövetét is egybefüggőnek írja, ugyanakkor

¹⁶ Valter 2015: 29–30., 51.

¹⁷ Tiglieto, az első itáliai kolostor (álkereszthajóval), 1120–1131; Kamp, az első német alapítás, 1123; Valvisciolo, Itália, 1167. (Valter 2015: 52.)

¹⁸ Offenberger 1993: 185–195. vö. Valter 2015: 51., 17. ábra

¹⁹ Gaumannmüller 1967: 2. vö. Valter 2015: 51–52., 22. ábra

²⁰ Valter 2015: 51–53., 18. és 19. ábra

²¹ Buzás 2009: 634–635.; K. Németh 2011: 38–39.

²² Valter 2015: 52. 98. jegyzet

²³ Valter 2015: 52.

később részletesen kifejti, hogy a déli második mellékszentélynek a válaszfalhoz csatolt alapfala egészen más szerkezettel és más magasságon készült, mint szomszédjáié.²⁴

Valter nem vizsgálta, vagy legalább is nem publikálta sehol, hogy a román kori legalsó padlószint milyen formában volt megragadható ezen második, azaz külső mellékszentélyek terében. Erre utalóan megtévesztő kijelentést tesz az egyik 2001-es előzetes publikációjában,²⁵ amit változtatás nélkül 2015-ben kiadott monográfiájába is átemel – a templom román kori állapotának leírásánál közli, hogy a kereszthajót alkotó két-két mellékkápolna közül a déli első mellékszentélyben megtalált oltáralap körül megfigyelte az eredeti téglapadló részletét is.²⁶ A gond csupán az, hogy az a járószint, amit itt egyértelműen román korinak tart és a kereszthajóhoz kapcsol, a monográfia egyéb szöveghelyein és az eddigi kutatás állása szerint is az 1340-es évekre datált tatárjárás utáni újjáépítéshez kötődik,²⁷ míg az ezt megelőző legkorábbi, valóban 12. századi padlószint 70 cm-rel mélyebben, vastag pusztulási és feltöltési rétegek alatt feküdt.²⁸

A déli kereszthajószár terén átfutó problematikus falszakasz elemzése során Valter nem közölte annak magasságát és periodizációjának határvonalait sem írásban, sem rétegrajzon. Leírása alapján az alapozás agyagba rakott kövekből és rájuk ferdén helyezett téglákból állt, a mellékhajó tere felé széles alapozási kiugrás után pedig középkori falrakás szerinti felmenő falazatot hordozott: a fal két széle hosszában elhelyezett, 28×20×5 cm-es téglákból állt, míg a falmag töredék téglákból készült, a fehér színű habarcsot pedig szinte csak mész alkotta.²⁹ Az északi oldal azonos falmaradványa is hasonló felépítéssel bírt, mindössze ott téгла helyett kváderkő képezte a sávalapozásra épített falakat,³⁰ ahogyan az itteni oldal első mellékszentélyének keleti fala esetében.³¹

Ez utóbbi, északi első mellékkápolna diadalíve előtt az ásatás során előkerült egy olyan falazott sírhely, amelynek belső oldalát szintén erősen meszes, fehér habarcsba rakott 38×20×5 cm-es téglák alkották. A burkolás nélküli sír aljára betemetett felnőtt férfi alatt a ciszterci apátságot megelőző Szék falu temetőjéhez tartozó korábbi, míg fölötte egy 14–15.

²⁴ Valter 2015: 25.

²⁵ Valter 2001/11: 9.

²⁶ Valter 2015: 54.

²⁷ Valter 2015: 25., 32., 67., 69.

²⁸ Valter 2015: 25., 55., 67–68., 13. ábra

²⁹ Valter 2015: 29.

³⁰ Valter 2015: 31.

³¹ Valter 2015: 27.

századi későbbi temetkezés történt.³² Valter Ilona ezt a sírhelyet könyvének egyik fejezetében román korinak, az ásatási és kiszerkesztett alaprajzokon viszont 14. századnak jelöli,³³ azonban felmerülhet a kérdés, hogy az itt közölt téglaméret és falazat mindössze egy számértékbeli eltérése a déli oldal problematikus falszakaszának részleteitől nem csupán elírás-e. Hasonló, figyelmetlenségből fakadó pontatlanság a monográfia több pontján is előfordul.

A déli kereszthajón áthúzódó fal ásatási fotóját nagyítóval szemlélve feltűnő lehet kiváltképpen az alsóbb sorok tégláinak meglehetősen hosszú volta.³⁴ Ez véleményem szerint az északi mellékhajó falazott sírjának téglaméreteivel való rokonságát feltételezi, és valószínűvé teszi a tényleges elírás lehetőségét. Ha megállapításom releváns, mind az északi oldal sírhelyét, mind a déli mellékhajó kereszthajóba belefutó oldalfalának alsó részét azonos periódusra, vagyis a 12. század közepére lehetne datálni, és kaphatnánk egy viszonylag jól azonosítható, román kori téglaméretet.

Tudniillik Valter mindössze két ponton utal könyvében a román kori épület tégláinak paramétereire (31×15×5, 21×25×5 és 24×12×6 cm) a főszentély keleti záródásának leírásakor.³⁵ Ezek bár szintén nagyobb méretűek a későbbi átépítések darabjainál, mégis egészen eltérnek az iménti példaktól. Azon téglákkal pedig, amelyek szerinte a román kori templom külső burkolatát képezték (32×12×5 cm), az épület 12. századi állapotának általános leírásán kívül sehol máshol nem találkozunk monográfiájában.³⁶ Ellenben a 14. század közepére datált újjáépítés jellegzetesen vörös színű, 30×20×6 cm-es falazóelemeit számos alkalommal említi konkrét épületrészek esetében is.³⁷

Ezen ellentmondást Sümegi József megfigyelése némileg oldhatja, mivel szerinte a legkorábbi fázis falazatai téglaporos habarcsba rakott 38×23×4 és 40×12×6 cm-es téglákból álltak.³⁸ Az első érték adatai egészen közelinek mondhatóak az általam vázolt, fentebb bemutatott téglák méreteihez (38×20×5), így ha elfogadjuk, hogy a 12. századi építés során több különböző méretű téglát alkalmaztak az építők, Sümegi meglátása egészen hiánypótlóvá válhat.

Sajnos pontos helymegjelölést ő sem használ, ráadásul a templom falait 170 cm szélesnek

³² Valter 2015: 31.

³³ Valter 2015: 29. vö. 3. és 16. ábra

³⁴ Valter 2015: 11. kép

³⁵ Valter 2015: 28., 55.

³⁶ Valter 2015: 55.

³⁷ Valter 2015: 24–25., 27., 70.

³⁸ Sümegi 1997: 155.

mondja Valter Ilonához hasonlóan, aki könyvének elején még ugyancsak így jellemzi a főszentély falait, majd pár oldallal később már az összes kiásott falmaradványt 140 cm szélességűnek tartja.³⁹ A báticaszéki romkert főszentélyét ugyanakkor valóban vaskosabb falak alkotják, így én hihetőbbnek tartom a 170 cm-es korábbi megállapítást **(8. kép)**.⁴⁰

A feltáró másik érve a cikádori templom feltételezett legkorábbi, kereszthajó nélküli fázisának támogatására már nem régészeti, hanem a ciszterci alapítások folyamatához köthető általános történeti jellegű párhuzam. Ennek okán részletezi az 1134. évi szerzetesrendi nagykáptalan határozatát, amely szerint az új monostorok alapításához három feltétel kellett teljesüljön: a helyszín kijelölése, majd a leendő apátság legszükségesebb épületeinek felépítése, végül a birtokokkal és adományokkal való ellátás. A benépesítés, vagyis a szerzetesek beköltözése csak ezt követően, jellemzően 1 vagy 2 év múlva kezdődhetett meg, amikor a monostor épületei már részben álltak – a templom vagy legalább a szentélye, illetve a lakóhely, akár ideiglenesen fából építve. A bevonulás után még hosszú évekig tarthatott az építkezés, amíg kialakult a komplexum végleges formája.⁴¹

Mindezek fényében Valter felidézi Hervay Ferenc Levente (1919–2016) ciszterci történész gondolatait, miszerint történeti forrásokból tudható, hogy Cikádor anyaapátsága az 1133-as alapítását követően az alapító, III. (Szent) Lipót örgróf elhunyt és fiai rivalizálása miatt nem kapott elegendő támogatást, majd rövid időn belül fenntartási nehézségekbe ütközött. II. Béla magyar király a helyzetet orvosolandó 1137-ben meghívást küldött Gottschalk heiligenkreuzi apát felé, hogy ha nem rendeződik anyagi helyzetük, telepítse át apátságát a Magyar Királyság területére.⁴² A ciszterci szerzetesközösségeknél nem ismeretlen ez a metódus, Maulbronn (1138) és a katalóniai Santes Creus (1150) esete ugyancsak hasonló.⁴³

Hervay nyomán Valter szintén lehetségesnek tartja, hogy az invitálás elfogadásával 1137–1138 során már jártak ciszterciek hazánkban, hogy kijelöljék új helyét az átköltöztetni tervezett heiligenkreuzi monostornak a Duna és a Sárvíz összefolyásánál egy szigeten, ami igen közel esett II. Béla Tolna várában berendezett udvartartásához.⁴⁴

Ezidő alatt vélhetően már el is kezdték felépíteni a templomot vagy legalább a keleti részét az ausztriai monostor akkoriban fennálló, keresztházzal még nem rendelkező háromhajós

³⁹ Valter 2015: 24–25. vö. 33.

⁴⁰ Valter 2015: 74. kép

⁴¹ Valter 2015: 52–53.

⁴² Valter 2015: 12., 52. vö. Hervay 1984: 83.

⁴³ Toman 1998: 68–69., 212.

⁴⁴ Valter 2015: 12.

formáját lemásolva.⁴⁵ E teóriának hitelt adhat, ha megnézzük Heiligenkreuz és Cikádor templomainak méretbeli hasonlóságait: a hosszház szélessége mindkét esetben 19 m, a főhajó szélessége 7,2 m, míg a mellékhajóké 3-3 m. Különbség csak a kereszthajók szélességénél mutatkozik: Heiligenkreuznál 28 m, míg Cikádoron 27,6 m, azonban ahogy Valter Ilona rá is mutat, ez a téregység már egymástól függetlenül épült ki mindkét épületnél több mint egy évtizeddel később.⁴⁶

Heiligenkreuz hazánkba költöztetése az új örgróf, IV. Lipót közbelépése okán végül nem valósult meg, viszont a hiányzó adományok bőséges pótlását követően az apátság olyannyira megerősödhetett, hogy 1138-ban egy (Zwetl), 1142-ben pedig további kettő (Baumgartenberg, Cikádor) leánymonostort tudott alapítani.⁴⁷ Cikádor hivatalosan tehát filiaként jött létre és épült meg teljesen, Valter véleménye szerint az alapítást követően néhány évig még a korábban megkezdett háromhajós állapotát kiegészítve, majd 1150 körül már a kereszthajós átépítést megkapva, hogy ezáltal hazánkban legkorábbi képviselője legyen e ritka építészeti jelenségnek.⁴⁸

2.3 Cikádor kereszthajóval ellátott román kori monostortemplomának jellemzése

A feltárást vezető régész, Valter Ilona mindezek után rátér az általa leginkább elfogadott román kori periódus, a ciszterci építészeti szabályoknak megfelelően kereszthajóval rendelkező, háromhajós, egyenes szentélyzáródású ún. „bernáti” alaprajzú cikádori templom leírására. Megemlíti, hogy a majdnem teljesen négyzet alakú főszentély mélyen belelóg a kereszthajó terébe, ami által a főszentély diadalív pillérei és a főhajó első pillérpárja alkotta ún. *négyezet* tere valójában téglalap alakot formáz. Hogy ez a szabálytalan megoldás nem egyedi jelenség, analógiaként felidézi többek között a szintén Heiligenkreuz alapította Baumgartenberg (1142) apátsági templomát, a németországi Pforte 1140–1150 közötti építési szakaszát, valamint a lengyel Wąchok 1179-ben épített megoldását, de ide köti a franciaországi L’Escale-Dieu-i apátság 1140–1160 között épült ciszterci templomát is. Utóbbi hármat a Heiligenkreuzot is létrehozó Morimond anyakolostora alapította.⁴⁹

⁴⁵ Valter 2015: 52–53.

⁴⁶ Valter 2015: 58.

⁴⁷ Valter 2015: 12.

⁴⁸ Valter 2015: 51–52.

⁴⁹ Valter 2015: 53–54.

Azt az anomáliát, ami a fő és mellékszentélyek diadalíveinek nem egyvonalba eső voltát illeti, elsősorban mérési hibának tartja,⁵⁰ mivel a ciszterci építészetben meglehetősen ritka az erre emlékeztető kialakítás.⁵¹

A cikádori mellékszentélyeknél még azt is megállapítja, hogy diadalíveikhez két-két lépcsőfok vezet a kereszthajó teréből.⁵² Ennél a megjegyzésénél valójában ismételten a 14. század közepének újjáépítéséhez kapcsolható padlószint részleteiről ír, ugyanis a valóban román kori padlózat esetében nem mutatkoztak szintkülönbségek sem a főszentély, sem a mellékszentélyek területén.⁵³

A monográfia olvasása közben még néhány további ponton is felfedezhető, ahogyan a szerző tulajdonképpen összemossa a román és kora gótikus periódusok⁵⁴ régészeti megfogható jelenségeit az esetleges nyitva maradt kérdések elfedése érdekében,⁵⁵ noha pontosan ő az, aki a legkorábbi padlószintet borító 70 cm vastag feltöltés tetején kialakított periódust a 14. század közepére keltezi néhány figurális, a pilisi apátság téglapadlójával rokon járólap nyomán.⁵⁶ Visszautalva pedig a kereszthajó terében átfutó problematikus falszakaszok helyzetére, valójában sehol nem fejti ki tanulmányaiban, hogy pontosan milyen formában tudott működni a román kori templom a valóban román kori járószinten, ha a terekben való átjárást térdig érő falak akadályozták.

Eme zavaros helyzet kapcsán a témával foglalkozó további szakemberek közül egyedül pályamunkám témavezetője, Szakács Béla Zsolt (*1968) művészettörténész emelt szót, amikor 2009-ben⁵⁷ és 2020-ban⁵⁸ rámutatott, hogy Valter voltaképpen a mellékszentélyek válaszfalának vonalában folytatódó problematikus falnyomok fölött elhelyezkedő járószintet kapcsolta össze a kereszthajóval. Viszont míg annak téglapadlóját 1350-re, addig a kereszthajót 1150-re datálta. Szerinte ez megingathatja azon feltevést, hogy valóban a cikádori kereszthajó képviselhette itthon elsőként ezt a hazánkban ritka építészeti megoldást.

⁵⁰ Mérései alapján a kereszthajó északi részének kelet-nyugat irányú szélessége 5 m, a négyzetnél 4 m, míg a déli oldalnál 5,4 m. (Valter 2015: 54–55.)

⁵¹ Hasonló a Clairvaux által 1134-ben alapított Vauclair, valamint a szintén Clairvaux-ból létesült svédországi Alvastra 1185-ben épült templomának kereszthajója. (Valter 2015: 54.)

⁵² Valter 2015: 30., 51., 54.

⁵³ Valter 2015: 68.

⁵⁴ Valter Ilona a templom építési periódusait szövegszerűen adja meg: **román kori** (12. század közepe), **kora gótikus** (1347–1350), **késő gótikus I.** (1350–1380), **késő gótikus II.** (1460–1470)

⁵⁵ Valter 2015: 53–55. vö. 68–73.

⁵⁶ Valter 2015: 69.

⁵⁷ Szakács 2009: 148–149. vö. Valter 2001/b: 9.

⁵⁸ Szakács 2020: 66.

Ahogy fentebbi soraimból kitűnhet, Valter Ilona részéről nem lehet szó elírásról, hiszen összefoglaló publikációjában sem tisztázta ezeket az ellentmondásokat, hanem csak átemelte saját változatlan gondolatmenetét korábbi tanulmányaiból.

2015-ben megjelent monográfiájának egyéb adatközlései alapján bár kissé körülményes formában, de végül mégis megoldhatónak találtam mindazon régészeti jelenségek összegyűjtését, amelyek segítségével egy általam logikusabbnak gondolt új periodizáció állítható fel. Ennek megvalósításához azonban el kell engednem a kereszthajó megépítésének 12. századra történő keltezését, amelyhez meglátásom szerint Valter Ilona túlságosan is nagymértékben ragaszkodott.

3. A cikádori templom építéstörténete a kereszthajó létrejöttének tükrében saját következtetéseim és gondolataim alapján

Az előző fejezetek tanulságai által megállapíthatjuk, hogy a cikádori ciszterci templom feltárt maradványainak értelmezésével Valter Ilona alapvetően arra a következtetésre jutott, hogy az épület egyhuzamban és a rendi előírásoknak megfelelően kereszthajós formában épült meg az 1142-es alapítást követő években.⁵⁹ Gondolatmenetének talán legmarkánsabb maradandó produktumát a romok felett 2001-ben kiépített, a román kori állapotot a 14. századi „kora gótikus” járószinten megjeleníteni szándékozó romkert képviseli Bátaszék mai római katolikus templomának északi oldalán.⁶⁰

Elgondolása részeként ugyanakkor nem tartotta kizártnak azt sem, hogy bizonyos történeti adatokat az ásatás problematikus részleteivel összekapcsolva egy olyan korai építési fázist is feltételezzon, amely egyenes szentélyzáródású háromhajós, bazilikális elrendezése miatt mindössze egy-egy mellékkápolnával bírt az oldalhajók keleti végében.⁶¹

A továbbiakban ez utóbbi elmélet mentén kívánom megvizsgálni a templom egyes épületrészeit kronológikus sorrendben haladva.

3.1 A 12. századi háromhajós templom szentélyzónájának régészeti vizsgálata és értelmezése

A feltáró által közölt ásatási dokumentációkat alapul véve az épület keleti végződésének legkorábbra keltezhető téregysége kétségtől a megközelítőleg négyzet alakú főszentély, amelynek teljes szélessége észak-déli irányban 10 m, kelet-nyugati hosszúsága pedig 9,6 m.⁶²

Nyugati oldala a főhajó terébe nyitottan a diadalív pilléreinek indítását foglalja magában, míg a másik három falszakasz alapozását függőlegesen 120 cm vastagságban agyagba rakott nagyméretű lapos kövek alkotják.⁶³ Szélességük a keleti fal kivételével 200 cm, és ugyanezen jellemzőkkel sávalapozás formájában kifutnak a hosszház terébe is, egészen a főhajó keleti első pillérpárjáig. A pilléreket tartó további szakaszaik már csak kb. 120 cm szélesek.⁶⁴

Itt a kivitelezés során valószínűleg tervváltozás történt.

⁵⁹ Valter 2015: 53.

⁶⁰ Valter 2015: 93–94.

⁶¹ Valter 2015: 51–52.

⁶² Valter 2015: 55.

⁶³ Valter 2015: 28.

⁶⁴ Valter 2015: 32., 3. és 10. ábra

Az alapfal felső végződésének vonalában az északi és déli oldalon 30 cm széles alapozási kiugrással jelölve igen kemény, rózsaszínes árnyalatú, téglaporral kevert terrazzo jellegű padló mutatkozott feltört állapotban – ez a főszentély legkorábbi járószintje, amit hasonló paraméterekkel a hosszház terében a déli diadalívpillér előtt lehetett még megfigyelni.⁶⁵ A főszentély keleti lezárásánál Valter nem jelzi alapozási kiugrás létét.⁶⁶

A főszentély három oldalán az alapozások külső vonalához igazodva téglából készült felmenő fal indul 170 cm szélességben,⁶⁷ ezeknek az első periódushoz kapcsolódó szerkezete az északi és déli oldalfal esetében egy sor kváderkő lábazon halszáлка formában rakott téglák és kváderkövek váltakozó sorából áll **(9. kép)**.⁶⁸ Ez a falazási mód részben megismétlődik az északi belső mellékszentély keleti falánál,⁶⁹ valamint a déli mellékhajófal azon szakaszának alapfala esetében, amely Valter Ilona számára a kereszthajó terébe való belefutása miatt értelmezési nehézséget okozott.⁷⁰

A főszentély keleti falának szerkezetét három különböző méretű téglatípus (31×15×5, 21×25×5 és 24×12×6 cm) vízszintes sorai között fehér, meszes, apróköves habarcsba ágyazott törött, valamint téglaporos habarcsnyomokat viselő, másodlagosan felhasznált téglák alkotják.⁷¹ E falazattípus folytatása átégett és ledőlt állapotban megtalálható volt a fal külső oldalán vörösre égett pusztulási rétegben, amelynek szintje megegyezik a szentélybelsőben található legkorábbi padlószintet borító, Valter által a tatárjáráshoz kötött vastag pusztulási és feltöltési réteg tömegével **(10. kép)**.⁷²

Meglátásom szerint mivel a templom más pontján ezek a téglaméretek nem fordultak elő, és a főszentély e falazattal együtt az épület legkorábban épült része, mindez megerősítheti azt a Valter által is lehetségesnek tartott elképzelést, miszerint Cikádor monostortemplomát, különösen is a misézésre alkalmas szentélyt, már az 1142-es alapítást megelőzően elkezdték felépíteni minden bizonnyal Heiligenkreuz áttelepülési kísérletének részeként.⁷³

⁶⁵ Valter 2015: 25., 28., 55.; 3., 4. és 13. ábra

⁶⁶ Valter 2015: 9. ábra

⁶⁷ A feltáró monográfiájának elején a főszentély falait még 170 cm szélesnek írja, a későbbiekben viszont már 140 cm-esként hivatkozik rájuk a templom többi falával együtt. A romkert vaskosabb szentélyfalai az előbbi értéket teszik valószínűbbé, míg utóbb elírás történhetett. (Valter 2015: 24–25. vö. 55.)

⁶⁸ Valter 2015: 24–25., 4/A ábra

⁶⁹ Valter 2015: 25.

⁷⁰ Valter 2015: 29.

⁷¹ Valter 2015: 28.

⁷² Valter 2015: 67.

⁷³ Valter 2015: 12.

A falmagban mutatkozó habarcsnyomos téglák ilyen módon származhattak a korábban ugyanitt létezett Szék falu plébániatemplomának bontási anyagából, amelynek temetőjére az apátság ráépült.⁷⁴

A keleti zárófal belső oldalán megfigyelhető volt az alapozási árok, valamint az építés korában készült terrazzo-szerű padló az alapfal tetejének vonalában. A járószinthez tartozó román kori eredeti falak körülbelül 1 m magasan maradtak meg, efölött a 14. század közepén zajlott újjáépítés 30×20×6 cm-es téglasorai következnek. A szentélybelső román kori falazatát, amelynek felületén a szürkére égett vakolat is megmaradt, a tatárjárás utáni megújításhoz kapcsolt 70 cm vastag feltöltési réteg védte meg. Ennek tetején az utóbbi periódus téglapadlója, illetve fektetőhabarcsa található **(11. kép)**.⁷⁵

Továbbra is a keleti fal belső felületét elemezve szemléletes képet kaphatunk arról, hogy a fent említett két építési periódus közötti réteg milyen formában őrizte meg a tatárjárás pusztításának lenyomatait. A 14. század közepére datált renováció során az erősen sérült, részben ledőlt falazatú főszentély keleti végéhez annak teljes szélességében egy 70 cm magas és kelet-nyugat irányban 50 cm széles falerősítő sáv készült, amelynek szerkezete téгла és kváderkő sorokból áll. Alja a román kori padlóra lett ráépítve, míg teteje a 14. századi téglapadlót jelölte. A főszentély belső fala e támogató sáv mögött is vakolva volt, az első padlószinttől 50 cm magasságig szürke, égett formában, majd efölött egy váltást követően sárga színben, 20 cm-en át még az erősítő szegély mögött indulva.⁷⁶

Úgy vélem, ez a 14. századi felújítást nyilvánvalóan megelőző váltás a vakolatban annak bizonyítéka lehet, hogy az 1241–1242-es tatár rombolást követő hosszú évszázad során a szerzetesek a keletkezett törmelékreteget meghagyva legalább a templom főszentélyét rendbehozták annyira, hogy szertartásaik elvégzésére alkalmas legyen. E négyzetes tér ideiglenesen különválasztott kápolnaként ideális megoldást jelenthetett számukra egészen addig, míg az 1340-es évekre keltezett nagyvonalú újjáépítés meg nem valósult.

Hogy a főszentély az épület többi része nélkül is működőképes volt feltehetően már az 1142-es alapítás körüli, vagy azt megelőző években, igen jól mutatja, hogy a hozzá kapcsolt falak tengelyei mind eltérnek egymástól. Ezt legjobban a 2001-ben kiépült romkert fotóin lehet megfigyelni.⁷⁷ A központi téregységet már magasan felfalazhatták, amikor a

⁷⁴ Valter 2015: 26., 49.

⁷⁵ Valter 2015: 28.

⁷⁶ Valter 2015: 28., 68., 9. ábra, 7. kép

⁷⁷ Valter 2015: 28. és 74. kép

mellékhajók kimérésre kerültek, hiszen azok keleti zárófalai nem azonos észak-déli tengely mentén csatlakoznak a főszentélyhez – a déli némileg keletebbre tolódik, mint északi párja.⁷⁸ Már Valter Ilona is megfigyelte ezen eltérést, amikor a kereszthajó kelet-nyugati szélességét vizsgálva az északi részt keskenyebbnek találta a délihez képest.⁷⁹ Ugyanígy a hosszház tengelye is némileg északra ferdül, ami utólagos felépítését jelzi.⁸⁰

A háromhajós templom főszentélyét és oldalhajóit elhelyezkedésük eltérő tájolása okán véleményem szerint két különböző, de időben közel álló periódusban építették meg, amit falszerkezetük különbözőségei, de hasonlóságai is alátámasztanak.

Emiatt úgy gondolom, valóban jogos az idevonatkozó történeti források alapján mérlegelni azon lehetőséget, hogy II. Béla meghívására a heiligenkreuzi apát 1137–1138 körül megkezdhette apátságának hazánkba való áttelepítését a korai Szék falu temetőjének területén, és ennek tükrében a főszentély már ekkor teljesen, vagy legalább kellően magas felfalazással elkészülhetett. Az új osztrák örgróf vétója nyomán az építkezés 1138-ban vélhetően félbeszakadt, azonban pár évvel később, mikor Cikádort mint leányapátságot megalapították, Heiligenkreuz akkori háromhajós állapotát mintaként szemlélve folytatódott és viszonylag gyorsan be is fejeződhetett a magyarok legelső ciszterci templomának kivitelezése még 1145 előtt.⁸¹

A 3+2 szakaszos fő- és mellékhajókat meglátásom szerint azonos építési fázisban húzták fel, amit a falazásukhoz használt téglaméretek hasonlósága bizonyít – a 28×20×5 és 30×20×5 cm-es darabokat fehér, meszes, apróköves, törött téglás habarcsban a déli kereszthajón átmenő problematikus fal esetében, az északi első főhajópillérnél, valamint a templom nyugati végében említi a feltáró.⁸²

Érdemes az alaprajz kapcsán azon részletet is megfigyelni, hogy a főhajó kelet-nyugat irányú pillérközeinek távolsága a szentélyrekesztő vonaláig szinte azonos, lényegében semmi jel nem utal arra, hogy tervezői szándék lett volna a kereszthajó kiépítése. Ehhez ugyanis a főszentély előtti pillérközt szélesebbre kellett volna vonni, hogy az így kialakuló *négyszeti tér* valóban négyszet alakú, a kereszthajó pedig azonos szélességű legyen, mint a főhajó.⁸³

Valter azt írja, hogy az 1140-es évek második felében Heiligenkreuz-cal párhuzamosan

⁷⁸ Valter 2015: 3. és 16. ábra

⁷⁹ Valter 2015: 54–55.

⁸⁰ Valter 2015: 16. ábra, 74. kép

⁸¹ Valter 2015: 12.

⁸² Valter 2015: 29., 32–33.

⁸³ Valter 2015: 54., 3. és 16. ábra

Cikádor keleti végződését is teljesen átépítették. Az anyaapátság esetében ekkor valóban létrejött a főhajó szélességével és magasságával megegyező, négyzet alakú *négyezeti teret* alkalmazó kereszthajó, Cikádor feltárás után megismert alaprajzán viszont semmi nyomát nem látjuk egy ehhez hasonló átalakításnak. A második oldalkápolnákat minden bizonnyal csak hozzátoldották az egyébiránt szabályos felépítésű háromhajós, pilléres bazilika mellékszentélyeihez, ezáltal pedig a kialakuló kereszthajó tere keskeny és alacsony lett.⁸⁴

A cikádori templom viszonylag gyorsan felépült, igazolhatóan megelőzte a másik két filia, Zwettl (1138)⁸⁵ és Baumgartenberg (1142)⁸⁶ templomát is. Cikádor ugyanis királyi alapításként folyamatos pénzügyi támogatást élvezett, míg a másik két leányapátság alapítói csupán befolyásos főúri családok voltak.

3.2 Köthető-e a legkorábbi pusztulási réteg a tatárjáráshoz?

Ahogy az előzőekben néhol már megemlítettem, a 12. századi eredeti padlószintet az épület teljes területére kiterjedően vastag égési és feltöltési réteg fedi, amelynek előidézője egy igen jelentős és drasztikus esemény lehetett. Történeti forrásokból ismert, hogy a 13. század 40-es éveiben tatár hordák lepték el hazánkat, és amerre csak jártak, mindent felégettek, porig romboltak.⁸⁷ A cikádori templom legelső pusztulási rétege időben korrelál a tatárjárás következményeivel, azonban fontosnak tartom érvelésem alátámasztására e jelenséget megfelelő régészeti és történeti kontextusba helyezni, mivel ezen réteg holléte a kereszthajó kiépítésének datálásában kulcsszerepet fog játszani.

Monográfiájában Valter Ilona bár régészeti szempontból kissé szűkszavúan, de kitér erre az építéstörténet szempontjából megkerülhetetlen fázisra: leírja, hogy a 14. századi újjáépítés téglapadlója alatt átlagosan 70 cm-es törmelékes feltöltés volt megfigyelhető az épület minden pontján, melynek legalsó részét a román kori padlón 10-30 cm vastagságú szürke, hamus égésréteg képezte. Az épület keleti fele jobban sérült a hosszháznál, ott átlagosan 1 m magasan maradtak meg a román kori falak, a főszentély keleti szakasza pedig ki is dőlt.⁸⁸ Sümegi József árnyaltabb, más szemszögből látott képet kínál a pusztítás helyszínen megragadott részleteiről. Megjegyzi, hogy 1948-ban, mikor a bátaszéki templomkert mellett

⁸⁴ Valter 2015: 53., 22. ábra

⁸⁵ Zwettl ciszterci temploma 1147–1159 között épült Heiligenkreuz mintájára. (Schwarz 2013: 39., 189.)

⁸⁶ Baumgartenberg apátsági templomát csak 1259-ben szentelték fel, építése finanszírozási gondok miatt elhúzódott. (Schwarz 2013: 189–194.)

⁸⁷ Sümegi 1997: 213.

⁸⁸ Valter 2015: 67–68.

az 1848-as emlékmű alapozását készítették, a gödör falán nagyon szépen kirajzolódtak a különböző talajrétegek egymást követő sorai. E rögtönzött metszettel legalján mutatkozott az első, szembetűnően nagy rombolásról árulkodó, 20-30 cm vastagságú réteg, amelyet feketés-szürkés kormos anyagok, megégett téglák alkottak. Ezen 50 cm vastag nagyjából egynemű földréteg látszott a 14. századi szintemeléshez köthetően, míg a török kori pusztulási réteg efölött ugyancsak eléggé jellegzetes formában jelent meg.⁸⁹

Mindezek tükrében, bár a pontos datálást segítő konkrét lelet nem került elő, a román kori járószintet borító égésréteg mégis beszédes módon közvetíti egy meglehetősen kiterjedt, nagy tűzvészrel és falomlásokkal járó szerencsétlenség valóságát. Az apátság pusztulásának nagymértékű voltát az is jól mutatja, hogy a szükségszerűvé vált újjáépítés során a beomlott falak törmelékrétegét meg sem próbálták elszállítani, hanem csupán elsimítva azt új járószintet hoztak létre közel 1 m-rel magasabban az eredeti padlózathoz képest.⁹⁰

Történeti oldalról némileg gazdagabb paletta kínálkozik számunkra a legkorábbi égésréteg tatárjáráshoz való kapcsolásának igazolására. Sümegi írja, hogy a tatár csapatok 1241 végéig teljesen elpusztították Erdélyt és a Dunától keletre fekvő országrészt, majd elérve a Duna vonaláig, annak befagyására vártak, hogy átkelhessenek a túloldalra. 1242 januárjában lehetőségük is nyílt rá, átjöttek és felforgatták többek között Óbuda, Fehérvár és Esztergom városát. A monostorok sok esetben a környék lakosságának szolgáltak végső menedékkül, így nem egyszer megesett, hogy az ellenség egyszerűen rágyújtotta a templomokat az ott meghúzó emberekre. Talán ugyanez történt Cikádoron is, ami miatt ilyen jelentősen leégett és összedőlt az épület.⁹¹

A tatárok a Cikádort érintő buda-eszéki úton haladva szintén feldúlták a közelben fekvő Bata⁹² és Szekszárd⁹³ bencés apátságait, valamint bizonyára nagy pusztítást végeztek a környéken is. Egy 1267-ben kelt oklevél szövege, amely a mai Báticasék nyugati határában létezett Peterd falu határjárását tartalmazza, szót ejt arról, hogy ezen birtok *“még a pokolfajzat tatárok támadása előtt lett lakatlan pusztává”*.⁹⁴

⁸⁹ Sümegi 1997: 153. 4. jegyzet

⁹⁰ Sümegi 1997: 214–215.

⁹¹ Sümegi 1997: 213–214., 217. 3. jegyzet

⁹² Sümegi 1993: 19.

⁹³ Vass 1989: 50.

⁹⁴ Sümegi 1997: 215.; ÁUO 1862: 171–176.

A tatárjárást követően a cikádori monostor korabeli forrásokban 30 éven át nem került említésre, csak 1273-ban hallunk róla ismét a ciszterci generális káptalan kapcsán, ahonnan az itteni apát hozta el a Magyarországot érintő legújabb rendeleteket.⁹⁵

Az apátság megújítására az elszegényedett szerzetesek önerőből nem gondolhattak, mindössze a legszükségesebb tereket javíthatták ki annyira, hogy azokban élni és misézni tudjanak.⁹⁶ Mint láttuk, a templom főszentélyének vakolatán megfogható volt ez az ideiglenes köztes állapot.

1346-ban Tamás apát került a ciszterci monostor élére. A helyi problémákat jól ismerő ügyes és tettekre kész vezető legfontosabb feladatának látta, hogy az apátság egy évszázada húzóó újjáépítését kieszközölje. Ehhez a nagyhatalmú és gyakran pereskedő Bodrog megyei birtokszomszédot, Töttös Istvánt kérte fel mecénásnak,⁹⁷ aki támogatása ellenében megkapta az apátság egyik birtokát 6 évre,⁹⁸ egy másikat pedig örökjog szerint.⁹⁹

Az erről szóló oklevél 1347-ben kelt, szövegében pedig igen képszerű leírását olvashatjuk mindannak, amit a régészeti megfigyelések is alátámasztanak a tatárokhoz köthető pusztítás nagyságáról: *“midőn egykor az ő Cykador-i kolostoruk valamennyi hasznos tartozékával együtt tetejétől egészen a földig siralmasan leégett, ennek a hallatlan pusztításnak, a tatár nép pusztításának idejétől kezdve senki sem volt orvoslója, csakis a nagyságos Töttös mester úr; pilisi ispán, visegrádi várnagy, a király úr ajtónállóinak mestere, aki nekik 100 budai márkát, s a méneséből 12 lovat és egy csődört adott.”*¹⁰⁰

Összességében megállapítható, hogy egyrészt a cikádori apátsági templom területén régészeti módszerekkel megragadható volt egy korai, az építéskori eredeti padlószintet borító 10-30 cm vastag hamus, szenes, égett téglákat tartalmazó pusztulási réteg. Másrészt a történeti forrásokat elemezve ugyancsak ki lehet következtetni, hogy 1242 kora tavaszán megfordult a tatárok serege Cikádoron, és ahogy országszerte számos helyen, úgy itt is *“hallatlan pusztítást”* vittek végbe olyan nagy mértékben, hogy az apátság *“valamennyi hasznos tartozékával együtt tetejétől egészen a földig siralmasan leégett”*.

⁹⁵ Hervay 1984: 83. vö. Sümegi 1997: 215. 2. jegyzet

⁹⁶ Valter 2015: 64.

⁹⁷ Sümegi 1997: 243.

⁹⁸ Sümegi 1997: 244.

⁹⁹ Valter 2015: 64–65.

¹⁰⁰ Zichy IV. 577–578.; Hervay 1984: 83–84.; Sümegi 1997: 243–244.; Valter 2015: 64–65. Hervay alapján itt valószínűleg egy 1394-ben kelt, a birtokügyeket összesítve közlő oklevélre történik utalás.; DL-DF 87212.

Más ettől különböző, viszont ugyanezen időintervallumhoz köthető kiterjedtebb pusztításról nincs tudomásunk, így a fentiek alapján csatlakozva Sümegi József és Valter Ilona meglátásaihoz, én is a tatárjárás következményeivel azonosítom a 14. századi újjáépítést elengedhetlenné tévő látványosan megfogható, korai pusztulási réteget.

3.3 Az 1347–1350 körülre tehető 14. századi építési periódus – Újjáépül a cikádori apátság és létrejön kereszthajó

Miután Tamás apát a Töttös István birtokszomszédal kötött egyezségek fejében jelentős anyagi segítséghez jutott, 1347-ben elérkezettnek látta az időt, hogy a meglehetősen régóta romos, bár valószínűleg korábban már részben lakhatóvá tett cikádori monostort végre teljes egészében újjáépíthessék. Ahogy már szó volt róla, e folyamat részeként a templom belső tereiben felhalmozódott, és bizonyára 100 év leforgását követően rendesen összetömörödött téglá- és habarcs törmelékes pusztulási réteget az építők nem szedték fel, hanem mindössze elsimították, elplanírozták egyenetlenségeit.¹⁰¹

A feltárások során a templom szinte valamennyi pontján, különösen is a hajó középső szakaszain mutatkozott összefüggő foltokban az ekkor újonnan készült, meszes habarcterítésre ráhelyezett téglapadló. Ennek elemei nem egységesek – az északi és déli belső mellékszentélyekben $40 \times 40 \times 6$ cm-es díszítetlen,¹⁰² a főszentélyben $25 \times 23 \times 6$,¹⁰³ míg annak déli diadalívpillére előtt a hajóban $25 \times 26 \times 6$ cm-es szintén díszítés nélküli formában jelentkezték.¹⁰⁴ Kevéssel nyugatabbra, a hosszház keletről számított második pillérköz szakaszában a déli oldalon $21 \times 21 \times 5$, míg ugyanitt az északi mellékhajóban $27,5 \times 27,5 \times 4$ cm méretű tégladarabok alkották a padlót.¹⁰⁵ A főhajó nagy részét $21 \times 21 \times 5$ cm-es díszes padlóburkolat fedte, amelynek három típusa volt megkülönböztethető: az egyszerűbb változat felső részét egyszerű szegély határolja, míg a figurális téglakon négykarélys mélyedésben fejét hátreszegő ugró szarvas, illetve ugró és fejét lehajtó egyszarvú látható **(12. kép)**.¹⁰⁶

Ezek alapján a padlószint és a hozzá kapcsolódó építési periódus könnyen keltezhetővé vált analógia alapján – a pilisszentkereszti ciszterci apátság (1184) Anjou-kori 14. századi

¹⁰¹ Sümegi 1997: 242–244.

¹⁰² Valter 2015: 24–25., 68.

¹⁰³ Valter 2015: 30.

¹⁰⁴ Valter 2015: 30–31.

¹⁰⁵ Valter 2015: 31–32.

¹⁰⁶ Valter 2015: 68–69.

felújításakor a cikádorihoz igen hasonló, szintén alakos díszítésű téglapadló készült **(13. kép)**.¹⁰⁷

A renováció meglehetősen sok téglát igényelt az újrafelhasználható, épen megmaradt román kori darabokon túl. Bátaszék környékén napjainkban is jó minőségű agyagot lehet bányászni, így a korabeli építőknek sem kellett távolról beszerezniük az építőanyagot. Az ekkor égetett téglák jellegzetesen vörös színűek, méreteik jellemzően 29-30×20-21×6 cm.¹⁰⁸

Miután a sérültebb román kori falak visszabontásra kerültek, Valter Ilona szerint az eredeti alapokat megtartva ezek felhasználásával épült fel újra a templom.¹⁰⁹ Megállapítása nagyrészt helyes, azonban ő mindebbe beleértette a 12. századnak tartott kereszthajó falait is.

Azon kardinális kérdés tisztázására, hogy a cikádori kereszthajó állhatott-e már a 12. század közepén, meglátásaim szerint a Valter által „kora gótikus” periódusnak nevezett, 1347 és az 1350-es évek elejére tehető újjáépítés részletei adhatnak releváns választ, amennyiben vizsgálódásunkat a kereszthajó külső kápolnáinak régészetileg megragadható maradványainál végezzük.

A feltárások tanúsága szerint a külső mellékszentélyek falait későbbi török beásások erősen elpusztították, emiatt érdemi módon csupán a déli oldalon volt megfigyelhető a külső mellékkápolna keleti falának rövidke szakasza.¹¹⁰ A kereszthajó megépítését megfelelő korszakba elhelyező lényeges kulcsrészlet mindazonáltal éppen itt fedezhető fel.

A déli oldal két mellékszentélyének 140 cm széles, ép téglasorok között habarcsba ágyazott törött téglákból álló válaszfala, ami azonos a háromhajós román kori templom déli mellékhajójának délkeleti sarkával, alapozás tekintetében a főszentély szerkezetét követi – agyagba rakott nagyméretű kövekből áll. Ehhez képest a hozzá délről csatlakozó második mellékkápolna keleti zárófalának függőlegesen 88,2 cm vastagságú alapozása kő helyett agyagba rakott téglákból készült, és alja szomszédjához képest 25 cm-rel magasabbról indul, felső végződése pedig a 14. századi újjáépítés megemelt padlószintjének vonalában ér véget. A válaszfal Valter által említett, mindkét kápolna terében megjelenő alapozási kiugrása tehát a 70 cm-es feltöltés alatt megbúvó román kori helyett az 1340-es évekre datált „kora gótikus” téglapadló szintjét jelöli, a szintkülönbséget pedig 8 sor téгла egyenlíti ki, vélhetően a román kori felmenő fal maradványaként **(14. kép)**.¹¹¹

¹⁰⁷ Benkó 2008: 23–24.; Gerevich 1985: 124., 15. kép. vö. Valter 2015: 69.

¹⁰⁸ Valter 2015: 69–70.

¹⁰⁹ Valter 2015: 68.

¹¹⁰ Valter 2015: 29., 3. és 16. ábra

¹¹¹ Valter 2015: 25–26., 54., 5. ábra, 4. kép

E két különböző szerkezetű alapozáson elválás nélküli egységes falazatot találunk. Meglátásom szerint az eddig leírtak alapján logikus azt gondolni, hogy amennyiben a toldalék alapfal egyértelműen a 14. századi padlószinthez igazodik, akkor nem is épülhetett máskor, mint az 1340-es években. Tudjuk, hogy a templom keleti traktusa igen súlyosan megrongálódott a tatárjáráskor, így a renoválás folyamán a meglévő falak egy részét vissza kellett bontani, hogy az újjáépült szakaszok statikailag biztos alapokon álljanak.

Úgy gondolom, ugyanez történt jelen esetben is – a régi elmaradás pótlásaként a 14. század közepén létrehozott cikádori kereszthajó épületegysége számára a déli mellékszentélyek keleti záródását a sérült részek alapokig való visszabontása után egyhuzamban épült, összefüggő falazattal látták el, ami minden bizonnyal a főszentélyt, illetve az északi kereszthajóteret ugyanígy kapcsolta egységes keretbe. Hogy mindez hogyan ízesült a déli oldalról csatlakozó, ismeretlen állapotú monostor épületéhez, arról régészetileg nem volt lehetőség tájékozódni az ott magasodó neogótikus plébániatemplom tömege miatt.

A déli második mellékszentély belső terét ábrázoló rétegrajz ugyancsak érdekes tanulságokat rejt **(15. kép)**. A Valter monográfiájának végén közölt rajz a két mellékszentély válaszfalának szerkezetét és az első mellékkápolna szintjeit ugyan nem részletezi, azonban a megemelt toldalék-alapfal és a körülötte látható különböző rétegek viszonyai egyértelműen jelzik, hogy a templom ezen részén nem volt jelen a 70 cm-rel mélyebben fekvő román kori járószint. A legalsó bolygatatlan altalajon a korai Szék falu temetőjéhez köthető, csontvázakkal teli szürke homokos földréteg látszik, ebbe mélyítették az utólagos alapozást. Efölött, de még a mellékszentély padlószintje alatt egy feketés-szürkés, gótikus tetőfedő cserepeket tartalmazó építési törmelékes réteg látható, mely feltehetően a tatárjáras és a 14. századi újjáépítés eseményeit rögzíti. Ezen pedig már a kereszthajó külső kápolnájának 1340-es években készült járószintje, az egykor padlótéglákat hordozó agyagos kavicsréteg fekszik az alapozás tetejének vonalában.¹¹²

Valter Ilona az én meglátásaimmal szemben a kereszthajót oly módon datálja a 12. századra, hogy a déli második mellékszentélyben megfigyelt egyetlen járószintet mondja román korinak, majd teljes nyugalommal közli, hogy a válaszfal túloldalán a déli első mellékszentély oltármaradványa körül megtalálta ugyanezen járószint eredeti téglapadlóját is, amihez az északi első mellékkápolna ugyancsak azonos jellemzőkkel csatlakozott.¹¹³

¹¹² Valter 2015: 5. ábra

¹¹³ Valter 2015: 25., 54.

Ez a téglapadlós szint könyvének szinte minden pontján, valamint az összes mellékelt ábrán és fotón a 14. századi újjáépítési periódushoz tartozik, mindössze egyetlen fejezetben, a román kori állapot leírásánál kapcsolódik a 200 évvel korábbi építési fázishoz.¹¹⁴

Éppen ezért nem lehet évszámbeli elírás, ahogy mindezt Valter Ilona már 2001-es előzetes publikációjában is azonos módon közli.¹¹⁵

A kereszthajón áthúzódó problematikus falszakaszok ugyancsak nem nyertek kifejtett értelmezést Valternél **(16. kép)**. Véleményem szerint azonban megfejtésük csak addig jelenthet valódi nehézséget, amíg mindenáron a kereszthajós állapot felől szeretnénk megközelíteni szokatlannak ítélt elhelyezkedésüket.

Amennyiben feltételezésem a templom háromhajós eredeti kialakításáról helytálló, úgy ezek a falnyomok a tatárjáráskor elpusztult épület mellékhajóinak oldalfalaiként aposztrofálhatóak, mivel mind a déli, mind pedig az északi kereszthajószár terében megtalálhatóak voltak felmenő falazást is tartalmazóan. **(6. és 17–18. kép)**¹¹⁶ Mindez pedig jó eséllyel kizárja azon felvetést, miszerint a déli oldal falmaradványa a dormitóriumlépcső alapozása lenne.

Tekintve, hogy a 14. századi újjáépítéskor az aktuális téglapadlós járószintet immár a korábbihoz képest 70 cm-rel magasabban alakították ki, értelemszerűen ez a magasítás az oldalfalak alsó részét is eltakarta ugyanilyen magasságban. Ami pedig még ezen felül is kilátszott belőlük, azt már viszonylag könnyű lehetett úgy átformálni, hogy két lépcsőfokká átlényegülten az újonnan kialakított kereszthajórész mellékszentélyekkel egyező, a hosszház terénél két lépcsőfokkal magasabbra helyezett padlószintjét jelölje. Ugyanis a cikádori keresztház a terébe mélyen belógó főszentély, az egyvonalba nem eső fő- és mellékszentély diadalívek, valamint téglalap alakú négyzet furcsaságain túl még abban is szokatlannak bizonyult, hogy területe nem kapott egységes járószintet. Viszont a mellékkápolnához igazodva ezen kiemelésben a főszentély is osztozott, diadalívénél szinte teljes épségben kerültek elő két fokból álló lépcsőzetének homokkő darabjai a teljes feltáráskor **(19. kép)**.¹¹⁷

Megfigyeléseim szerint tehát a 14. századi újjáépítés, különösen is a külső mellékszentélyek kialakítása adhatja meg a kulcsot és a választ arra a kérdésre, hogy a cikádori kereszthajó melyik építési periódus kapcsán jöhetett létre. Úgy vélem, hogy bár Valter Ilona a saját maga által feltárt objektumok elemzése során szintén juthatott volna hasonló megsejtésekre, azonban túlzottan ragaszkodott a kereszthajó 12. században való létrejöttének gondolatához.

¹¹⁴ Valter 2015: 54.

¹¹⁵ Valter 2001/b: 9. vö. Szakács 2009: 148–149.

¹¹⁶ Valter 2015: 31.; 3. ábra; 23. és 28. kép

¹¹⁷ Valter 2015: 28.

3.4 A kereszthajó déli szakaszának ismételt újjáépítése a 14. század második felében

Cikádor ciszterci templomának régészeti vizsgálata felszínre hozott a kereszthajó kapcsán még egy további, különösnek mondható részletet. A rendi előírásoknak megfelelően kereszthajóval bővített, alaprajzában latin keresztet formázó templom déli oldalán, a főszentély diadalívének tengelyében az előzőekben már értelmezett áthúzódó falszakaszhoz építve egy déli irányba tartó fal bukkant elő **(20. kép)**.

Ez 140 cm széles; 33×14×6 és 30×20×5 cm-es világossárga, vörös szemcsés téglák alkotják, amelyek igen kemény, világosszürke, meszes és homokos habarcsba vannak helyezve középkori falrakás szerint: ép téglák sorai között a falmag törött téglákból áll. A fal folytatását, amely által egy ferdén tájolt, kelet-nyugat irányban megnyújtott téglalap alaprajzú nagyobb helyiség rajzolódik ki, a déli kereszthajótól keletre találták meg, északi fala pedig a főszentély délkeleti sarkához tapadva a déli első mellékkápolna keleti falába csatlakozik bele. Déli kiterjedését a neogótikus plébániatemplom tömege miatt nem lehetett pontosan meghatározni, az viszont biztosnak látszott, hogy a kereszthajó déli második kápolnáját két helyen is átvágja, mintha annak pusztulását követően készült volna.¹¹⁸

Ehhez az újabb épületrészhez a templombelsőben a 14. század közepén lefektetett téglapadló szintjénél 40 cm-rel magasabban külön padlószint tartozott, amely elfedte a kereszthajó déli szakaszának visszabontott maradványait, és a déli mellékhajó terében kinyúlt egészen az első főhajóbeli pillér vonaláig. Mindezek által arra lehet következtetni, hogy a kereszthajó déli szakaszát valamilyen oknál fogva le kellett bontani, hogy helyette keleti irányba egy pillérköznyi szakasszal eltolva, a korábbi problematikus átmenő falszakaszt ismételten a déli mellékhajó oldalaként értelmezve és annak magasságáig felfalazva megépüljön a szóban forgó ferde falú épületszárny.¹¹⁹ Ez tulajdonképpen a kereszthajó déli szakaszának néhány méterrel keletebbre eltolt újrafelépítését jelentette.

A cikádori apátság hosszasan elhúzódó 14. századi újjáépítése fennmaradt oklevelek szerint több fázisban zajlott mindig az éppen beérkező, bizonyos apátsági birtokok el- vagy bérbeadásából származó összegek felhasználásával. Egy 1353. május 4-én kelt oklevél viszont arról számolt be, hogy az alig néhány éve elkészült monostortemplom falain súlyos repedések keletkeztek, és ezek mielőbbi kijavítására a szerzetesek ismét Töttös Istvántól kértek segítséget, cserébe egy szőlőért a székmáli hegyen. A helyreállítást finanszírozó 100

¹¹⁸ Valter 2015: 27., 29., 3. ábra

¹¹⁹ Valter 2015: 29., 73.

márka meg is érkezett, emiatt Tamás apát külön kihangsúlyozta a szövegben, hogy a jóságos Töttös mester mennyi jót tett a monostor fejlesztése érdekében.¹²⁰ Egy 1382-ben kiadott oklevél szerint újabb 100 márkát ezúttal Garai Miklós nádor juttatott Cikádornak, mivel az apátsági épületek egy része még ekkor is romos állapotban volt.¹²¹

Valter Ilona ezt az 1350-es évektől az 1380-as évekig tartó, folyamatos javításokkal, átépítésekkel teli időszakot „késő gótikus I.” periódusnak nevezi. Az 1353-as oklevélben leírt repedések oka meglátása szerint abból eredhetett, hogy a román kori alapokon megújított déli kereszthajót nem megfelelően javították ki, ezért lebontás után újra fel kellett azt építeni.¹²² Arra viszont nem talál meggyőző érveket, hogy mindehhez miért volt szükséges az épületrészt teljesen új alapfalakon méterekkel arrébb kivitelezni.

Mint láttuk, a külső mellékszentélyek alapozása a régiekhez kapcsolva utólag készült más szerkezettel és más magasságon, míg a két mellékkápolna felmenő falai elválás nélküli egységes falszövetet alkottak. Ha elfogadjuk azon nézetet, hogy a templom kereszthajója nem rendelkezett előzményekkel és csupán 1347 és az 1350-es évek eleje közé datálható időszakban valósult meg, meglátásom szerint logikusabb azt gondolni, hogy a félig másmilyen tulajdonságokkal bíró, toldalék alapfalon álló építmény a csatlakozásnál jelentkező talajfeszültség megnövekedése okán néhány év leforgása alatt egyszerűen megsüllyedt és megrepedezett, amit talán a déli oldalon hozzákapcsolt monostorszárny is elősegített. Ez az utólagos mozgás ugyanis napjaink építkezéseinél is fennálló hibafaktor, amit a nem kellő körültekintéssel végzett alapozás okozhat.¹²³

Félve az esetleges összeomlástól az illetékesek inkább a teljes visszabontás mellett dönthettek, és hogy az alapozások különbözősége ne okozzon újabb anomáliát, a funkciója miatt bizonyára szükséges és fontos kereszthajó déli tömegét keleti irányban eltolva újraépítették olyan módon, hogy nyugati végződése a főhajó első pillérpárja helyett a főszentély diadalívével esett azonos vonalba. Ezáltal a klasszikusnak mondható keresztházás állapot részben megsemmisült, és a korábban már többször említett alaprajzi furcsaságok mellé ilyen módon ez utóbbi átépítés is társul szegődött. Ferdén futó falainak magyarázatát Valter abban látta, hogy a valószínűleg még le nem bontott korábbi mellékszentélyek miatt az építők nem tudták helyesen felmérni a nyugati résszel való kapcsolatot.¹²⁴

¹²⁰ Valter 2015: 64–65., Sümegi 1997: 242–244., DL-DF 77047.

¹²¹ Valter 2015: 17., 73.

¹²² Valter 2015: 73.

¹²³ Tirpák 2008: 7.

¹²⁴ Valter 2015: 73.

Sümei József felvetéséhez társulva én azt sem tartom kizártnak, hogy az épületrész ferdén kijelölt keleti szakasza és délkeleti sarka szándékosan igazodhatott a megújítás során eltérő tájolással újraépített monostor épületeihez. Sümei hívja fel a figyelmet arra, hogy a bátaszéki neogótikus plébániatemplom helyén korábban állt barokk apátsági épületek és udvaraik kerítése egy tökéletes négyszöget zárt be, és mikor az új templom építésekor a barokk épületeket lebontották, részben azok falaiban és alattuk előkerültek a középkori apátság maradványai szintén ebben a kissé északi irányba tartó ferde tájolásban **(21. kép)**.¹²⁵ Ugyanekkor néhány gótikus nyíláskeret faragványt is találtak itt, melyeket ma a Bátaszéki Tájház pincéjében kialakított Kőtárban lehet megtekinteni **(22. kép)**.¹²⁶ Kézzelfoghatóbb bizonyítékot azonban csak a mai plébániatemplom belső padlózatának felbontásával járó újabb régészeti ásatás hozhatna, erre azonban nagyobb esély a közeljövőben nem mutatkozik.

Mint ahogyan a „bernáti” alaprajzot jelentő kereszthajó külső mellékkápolnáinak falszakaszai szinte mérhetetlenül elpusztultak a feltárások idejére, minden bizonnyal rövid idejű fennállásuk okán, úgy a második déli kereszthajó sem lehetett hosszú életű. A 15–16. századok fordulóján történő lebontását a nyugati falának tetején fekvő pénzérme, II. Ulászló obulusa tudta viszonylag pontosan keltezni.¹²⁷

3.5 A cikádori ciszterci apátság további átépítései napjainkig

A 14. század második felében zajló, évtizedeken át elhúzódó újjáépítések részeként egyedül a templom déli kereszthajójának új alapokon való átépítését volt lehetséges a feltárások által viszonylag pontosan megismerni.

A román kori négyzetes főszentélyhez kelet felől még a középkor folyamán egy téglalap alakú toldalékot építettek. Korabeli rendeltetését nem egyszerű megállapítani, mivel lehetett akár a főszentély meghosszabbítása, vagy pedig egy különálló kápolna is. Utóbbi értelmezést egy 1470. november 12-én kelt királyi oklevél segíti, amelyben szó esik a Széken Debrentei Tamás nyitrai püspök által alapított Szent Tamás és Szent Zsófia kápolnáról. Mivel a település más részén eddig még nem került elő ilyen létesítmény, nem kizárt, hogy a cikádori vagy másnéven széki, ekkor már a bencés rend kezelésében lévő apátság területén állt és talán pont a szentélybővítményhez kapcsolódik. Ezesetben 1467–1470 közé lehet datálni.¹²⁸

¹²⁵ Sümei 1997: 156–157.; Valter 2015: 37. ábra

¹²⁶ Valter 2015: 50–52. kép

¹²⁷ Valter 2015: 29.

¹²⁸ Valter 2015: 73–74.

A 16. század első felében a törökök kétszer is átvonultak Bátaszéken. Másodszor, 1529-ben, el is foglalták az ekkor már üresen álló korábban ciszterci, majd a bencés rendhez tartozó, földvárként megerősített monostort. A század közepén a magyarok támadásai ellen kettős szerkezetű palánkvárrá alakították az épületegyüttest. Evlija Cselebi 1663-ban már ebben a formájában látta és írta le az erődöt, a „belső várban” állt I. Szulejmán dzsámit különösen is szépnek találta. A dzsámi a Szent Tamás és Szent Zsófia kápolnával azonosított 15. századi épületrészben kapott helyet, ugyanis a minaret maradványait annak délkeleti sarkán találták meg a feltárás során.¹²⁹

A törökök kiűzését követően a bécsi kormány által korábbi tulajdonosaik visszaigényelhették egykori földjeiket, ha tulajdonjogukat oklevelekkel bizonyítani tudták, illetve a felszabadítás költségeihez hozzájárultak. Miután a bátaszéki apátságért nem jelentkezett a ciszterci rend, a Jány család birtokába került. A többnyire Bécsben tartózkodó Jány Jakab Ferdinánd itteni földjeinek megműveléséhez rácokat és németeket telepített Bátaszékre, majd utóbbiak részére az akkor már romos középkori templom szentélyét, minden bizonnyal a 15. századi gótikus bővítményt, későbbi dzsámit kápolnává alakíttatta 1718-ban.

A terület birtokosa, Kolonics Zsigmond bíboros, bécsi érsek a következő évtizedekben templommá bővítette a kicsiny kápolnát, amelyhez a régi monostortemplom főhajóját használta fel, annak pillérközeit felfalazva. Ezáltal egy keskeny és hosszú, csöszörű templom jött létre, amit a barokk nyugati torony elkészülte után 1741-ben szenteltek fel.¹³⁰

A 19. század végére a barokk templom annyira romossá vált, hogy lebontása, és egy új neogótikus stílusú, sokkal nagyobb plébániatemplom építése mellett döntött az akkori egyházvezetés. 1899–1903 között rövid ideig az ősi és az új istenháza egymás mellett létezett **(23. kép)**, majd az utóbbi 1903-ban történt felszentelését követően az elfedett romok helyén díszkert létesült, és a Valter Ilona vezette feltárásokig ebben a formában őrződött is meg.¹³¹

Az ásatások befejeztével 2001 óta felfalazott romkertként látogatható és járható be az egykori apátsági templom, tervezői szándék szerint a román kori kereszthajós alaprajzot bemutatva, viszont a 14. századi megemelt, téglapadlós járószinten, amit a figurális díszű eredeti padlótéglák másolataival burkoltak **(8. kép)**.¹³²

¹²⁹ Valter 2015: 74–76.

¹³⁰ Valter 2015: 38. ábra, 1. kép

¹³¹ Valter 2015: 88–92.

¹³² Valter 2015: 93–94.

4. Összegzés, értékelés

A hazánk legkorábbi ciszterci alapításának számító Cikádor apátsági templomát a múlt század legvégén találta meg és tárta fel sikeresen a „ciszterci szakértő” jelzővel is megtisztelt Valter Ilona (*1938) régész Tolna megyében, Bátaszék központjában. Az ásatások alkalmával tett megfigyeléseit, következtetéseit az építési kronológiát illetően 1996-tól kezdve többször is publikálta, s miután 2000-ben megtörtént a monostortemplom teljes feltárása, majd 2001-ben átadták a térelményt nyújtó romkertet, immár rendelkezett azzal az átfogó tudással, amit 14 évvel később megjelentetett összefoglaló monográfiájában is közreadott.

Valter Ilona a kezdetektől úgy tekintett a bátaszéki romokra, mint amelyek valóban a rendi előírásoknak megfelelő latin kereszt alaprajzot követik, hiszen a klasszikus megjelenésű kereszthajó falainak nyomait megtalálta az ásatások alkalmával. Abban, hogy a későbbiek során számos, ennek ellentmondó részlet ellenére is kitartott kezdeti nézete mellett, talán közrejátszott, hogy a helyszíni kutatást a ciszterci rend nemzetközi vezetőjeként a magyar Zakar Ferenc Polikárp OCist. (1930–2012) generális apát rendelte meg.

Valter mindenesetre a kereszthajós korai állapot mellett tette le a voksát és ezen a szemüvegen át szemlélte a monostortemplom régészetiileg megismert, több ponton is szabálytalanságokat mutató részleteit – a kereszthajó keskeny és alacsony, a négyezeti tér téglalap alakú, a főszentély mélyen benyúlik a kereszthajó terébe, valamint a fő- és mellékszentélyek diadalívei nem esnek azonos vonalba. A kereszthajó működésének megértését a terének mind északi, mind déli oldalán áthúzódó, felmenő falazatot is tartalmazó sávalapok indokolatlan ottléte sem tette egyszerűbbé: ez jelentette számára a feltárás legproblematisabb részletét.

S bár az olvasó talán várná ezen ellentmondások minden kétséget eloszlató magyarázatát, Valter 2015-ben kiadott, az ásatások eredményeit részletesen közlő monográfiájában mégsem kapunk megnyugtató válaszokat. Ennek egyik legsokatmondóbb példája, amikor a templom román kori állapotát leíró fejezetben a kereszthajó 12. századi megépítésének feltételezett körülményeit taglalja, majd az ahhoz szervesen kapcsolódó téglapadlós járószint bemutatásával tulajdonképpen a tatárjárás 70 cm vastag pusztulási rétegén szintemeléssel kialakított, 14. századi újjáépítés padlózatát írja körül. Miközben könyvének minden más pontján egyértelmű, hogy ez a téglapadló az 1347–1350 közötti újjáépítés eredménye.

Mindezek nyomán pályamunkámban arra helyeztem a hangsúlyt, hogy régészeti, történeti és kis részben művészettörténeti adatokkal megfelelően alátámasztott érveim

felsorakoztatásával cáfolni tudjam a feltárást végző Valter Ilona a kutatás mai állását meghatározó nézeteit. Ezzel együtt pedig kísérletet tettem annak bizonyítására, hogy a cikádori kereszthajó nem épülhetett meg korábban, mint az 1340-es évek második fele.

Pályamunkámat két fő fejezetre tagoltam egy karos mérleghez hasonlóan, amelynek egyik serpenyőjébe Valter Ilona hipotézisét helyeztem, míg a másikba a saját elgondolásaim eredményét. Megfigyeléseim alapján rájöttem, hogy az apátsági templom építéstörténetében jelenkező anomáliák legegyszerűbb megoldását az jelenti, ha én a háromhajós alapállapot szemüvegét öltöm fel és ez alapján értelmezem újra a régészeti leírások adatait.

Így a kronológia egyes fejezetei szükségszerűen módosításra szorultak, azonban meglátásom szerint a Valter Ilonánál felmerülő megoldatlan kérdésekre és ellentmondásokra többségében hihető válaszokat tudtam adni.

Amennyiben a cikádori monostortemplom a 12. század közepén egyenes szentélyzáródású háromhajós formában épült fel és érte meg a tatárjárást 1242 elején, akkor alaprajzát szemlélve egy teljesen szabályos, arányos megjelenésű pilléres bazilikát láthatunk. Ehhez az alaprajzhoz csak a 14. század közepén lezajlott teljes körű újjáépítés során építették hozzá a további egy-egy mellékszentélyt, mint láttuk, régészetileg bizonyítható módon. Az így kialakult kereszthajó valóban tartalmaz szokatlan megoldásokat, azonban mindez annak szükségszerű következménye, hogy e korszerűsítés egy már évszázadok óta kiforrott háromhajós épülethez kapcsolódott utólagosan.

Továbbá úgy vélem, logikusabb az 1353-as oklevél repedező falakról szóló sorait olyan feltételek mellett hozzákötni a kereszthajó déli traktusához, hogy az a részben eltérő szerkezetű és pár évvel korábban újonnan elkészített alapfalak miatt okozott feszültséget az egységes, szintén új falazatokban. A rossz alapozás ténye indokoltabbá is teszi, hogy miért kellett az épületrészt a főszentélytől is keletebbre tolva szó szerint az alapjaitól újra felépíteni.

Amennyiben az általam bemutatni kívánt gondolatmenet és érvrendszer a kereszthajó 14. századi keletkezéséről illetően elfogadhatónak bizonyul, úgy sajnos el kell venni a ciszterciek Cikádorától azt a megtisztelő címet, hogy hazánkban elsőként képviselte a kereszthajós kialakítás Magyarországon e ritka építészeti formáját.

Felhasznált szakirodalom és rövidítésjegyzék

ÁUO 1862

Wenzel Gusztáv: *Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*. III. 1261–1272. Pest, 1862.

Benkő 2008

Benkő Elek: *A pilisi apátság régészeti kutatása*. In: Pilisszentkereszti Klostorkert. Tanulmány. szerk.: Horváth Sándor, Legeza László. Pilisszentkereszt, 2008.

Buzás 2009

Buzás Gergely: *A cikádori ciszterci apátság*. In: A pécsi egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543), szerk.: Fedeles Tamás, Sarbak Gábor, Sümegi József. Pécs, 2009.

Gaumannmüller 1967

Gaumannmüller, Franz: *Die mittelalterliche Klosteranlage der Abtei Heiligenkreuz*. Heiligenkreuz, 1967.

Gerevich 1985

Gerevich László: *Ergebnisse der Ausgrabungen in der Zisterzienserabtei Pilis*. In: Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungariae 1985/37. 111–152.

Hervay 1984

Hervay Ferenc Levente: *Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria*. Róma, 1984.

K. Németh 2011

K. Németh András: *A középkori Tolna megye templomai*. Pécs, 2011.

Offenberger 1993

Offenberger, Johann: *Archäologische Untersuchungen im Zisterzienserstift Heiligenkreuz bei Wien*. In: Fundberichte aus Österreich 31, 1992. Wien, 1993, 185–196.

Schwarz 2013

Schwarz, Mario: *Die Baukunst des 13. Jahrhunderts in Österreich*. Wien–Köln–Weimar, 2013.

Sümegi 1993

Dr. Lakatos Pál, Sümegi József, Dr. Kápolnás Mária: *Báta évszázadai. Emlékkönyv a bátai apátság alapításának 900 éves évfordulójára*. Bába, 1993.

Sümegi 1997

Sümegi József: *Bátaszék története. A kezdetektől 1549-ig*. I. Bátaszék, 1997.

Szakács 2009

Szakács Béla Zsolt: *Megjegyzések korai ciszterci templomaink szentélyformáihoz*.

In: A ciszterci rend Magyarországon és Közép-Európában. Művelődéstörténeti Konferenciák, szerk.: Guitman Barnabás. Piliscsaba, 2009, 146–161.

Szakács 2020

Szakács Béla Zsolt: *A kereszthajó az Árpád-kori építészetben*. In: Középkori egyházi építészet Erdélyben. VI., szerk.: Szöcs Péter Levente. Szatmárnémeti, 2020. 61–82.

Tirpák 2008

Tirpák András: *Az épületek károsodása, meghibásodásának okai, következményei*.

Munkanyag a „Víz-, hő- és hangszigetelés készítése I.” tanegységhez. Budapest, 2008.

Forrás:

<https://docplayer.hu/7029897-Munkanyag-tirpak-andras-az-epuletek-karosodas%20a-meghibasodasanak-okai-kovetkezhmenyei-a-kovetelmenymodul-megnevezese.html>

(Utolsó letöltés: 2023. május 25. 22:29)

Toman 1998

Toman, Rolf: *Román stílus. Építészet, Szobrászat, Festészet*. Budapest, 1998.

Untermann 2001

Untermann, Matthias: *Forma Ordinis. Die mittelalterliche Baukunst der Zisterzienser*. München–Berlin, 2001.

Valter 1996/52

Valter Ilona: *Die Ausgrabungen in der ehemaligen Zisterzienserabtei Cikádor*. In: *Analecta Cisterciensia*. Róma, 1996/52, 251–264.

Valter 1998

Valter Ilona: *A cikádori ciszterci apátság kutatása*. In: Hermann Egyed Emlékkönyv. Budapest, 1998, 155–166.

Valter 2001/11

Valter Ilona: *A cikádori ciszterci monostor feltárása*. In: Műemlékvédelmi Szemle, szerk.: Mentényi Klára. Budapest, 2001/11, 198–201.

Valter 2001/b

Valter Ilona: *Bátaszék. Ciszterci romkert és a plébániatemplom*. Budapest, 2001.

Valter 2015=Valter 2018

Valter Ilona: *A cikádori, más néven (báta)széki ciszterci apátság története*. Budapest, 2015 (2018).

Vass 1989

Dr. Vass Előd: *Szekszárd az apátság alapításától a török kiveréséig*. In: Szekszárd város történeti monográfiája. I. szerk.: dr. Rosner Gyula. Szekszárd, 1989. 39–94.

Zichy IV

A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo. IV., szerk.: Nagy Imre, Nagy Iván, Véghelyi Dezső. Pest, 1878.

A dolgozatban említett középkori oklevelek jegyzéke

1267.

A mai Bátaszék nyugati határában létezett Peterd falu határjárását tartalmazza, szót ejt arról, hogy ezen birtok *“még a pokolfajzat tatárok támadása előtt lett lakatlan pusztává”*.

ÁUO 1862: 171–176.

1273.

A ciszterci generális káptalanról a cikádori apát hozta el a Magyarországot érintő legújabb rendeleteket.

Hervay 1984: 83.

1347. május 24.

A cikádori apátság újjáépítéséhez Tamás apát a nagyhatalmú és gyakran pereskedő Bodrog megyei birtokszomszédot, Töttös Istvánt kérte fel mecénásnak, aki támogatása ellenében megkapta az apátság egyik birtokát 6 évre, egy másikat pedig örökjog szerint.

DL-DF 87212. Forrás:

<https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/40641/?list=eyJxdWVyeSI6ICI4NzIxMiJ9>

(Utolsó letöltés: 2024. május 25. 22:30)

1353. május 4.

Az alig néhány éve elkészült monostortemplom falain súlyos repedések keletkeztek, és ezek mielőbbi kijavítására a szerzetesek ismét Töttös Istvántól kértek segítséget, cserébe egy szőlőért a székmáli hegyen.

DL-DF 77047. Forrás:

<https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/45855/?list=eyJxdWVyeSI6ICJKRUxaPSg3NzA0NykiQ> (Utolsó letöltés: 2024. május 25. 22:33)

1382. május 14.

Az újjáépítés finanszírozására újabb 100 márkát ezúttal Garai Miklós nádor juttatott Cikádornak, mivel az apátsági épületek egy része még ekkor is romos állapotban volt.

Az oklevél a heiligenkreuzi levéltárban maradt fenn, Rubr. 48, Fasc. XIII. Nr. 5.;

Békeffi 1894. 109–111.